

**КАНАТАЦЫЙНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ БЕЛАРУСКІХ ДЗЕЯСЛОВАЎ З
АГУЛЬНЫМІ СЕМАНТЫЧНЫМІ КАМПАНЕНТАМІ ‘ЖЫЦЬ’ І
‘ПРАЦАВАЦЬ’ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ТВОРАЎ МАСТАЦКАЙ
ЛІТАРАТУРЫ)**

Ствараючы вобраз літаратурнага персанажа, кожны пісьменнік імкнецца паказаць яго быт, паказаць, як ён жыве, чым жыве, як працуе, ходзіць, есць, як гаворыць і смяецца, як ён кахае і памірае... Самай дзейснай часцінай мовы ў такім апісанні аказваецца дзеяслоў, які можа не толькі перадаваць дзеянне, а і ацэньваць яго. Невыпадкова А. Талстой, выступаючы перад маладымі пісьменнікамі, адзначаў, што ў мове мастацкай літаратуры галоўнае – гэта дзеяслоў, які надае фразе рух [1, 544]. Калі чытаеш мастацкія творы беларускіх пісьменнікаў, прызнаных мастакоў слова, то заўважаеш, што ім уласціва майстэрства ўбачыць, адчуць эмацыянальную і ацэначную напоўненасць слова-дзеяння, даць яму прапіску ў сказе, у шырокім кантэксце. Сярод канатацыйных дзеясловаў вылучаюцца дзеясловы, якія адносяцца да ЛСГ з агульнымі семантычнымі кампанентамі ‘жыць’ і ‘працаваць’. Знакамітая жыццязойкасьць, вынослівасць, цягавітасць беларусаў знайшла сваё адлюстраванне не толькі ў змесце і сюжэце мастацкіх твораў, а і ў іх лексічным напаўненні. Здольнасць беларусаў няспынна і шмат працаваць, пераадольваць разнастайныя перашкоды і цяжкасці, каб пракарміць сябе і сваю сям’ю, бачым у адпаведных лексічных адзінках – дзеясловах з канатацыйным значэннем. Так, са значэннем ‘мучыцца, пакутаваць ад нягачы, голаду, цяжкай працы’ [ТСБМ – 2, 48] выкарыстоўваецца размоўны эмацыянальна-ацэначны дзеяслоў *гібець*: *Восень і зіму яшчэ сяк-так гібелі...* (Б. Сачанка. Не, не ўсё роўна). Дзеяслоў *гібець* мае і наступнае значэнне – ‘весці пустое, бязмэтнае жыццё; марнець’ [ТСБМ – 2, 48]: *Вось і гібее адна, заўчасна пастарэўшы* (М. Гіль. Старая яблыня). Як семантычна блізкія да дзеяслова *гібець* выступаюць не менш эмацыянальна-ацэначныя *кідацца* – разм. ‘жыць у беднасці, горы; перабівацца’ [ТСБМ – 2, 682], *перабівацца* – разм. ‘перажываць нястачу, цяжкасці; сяк-так пражыць, абысціся некаторы час без чаго-н.; перакідацца’ [ТСБМ – 4, 160]: *Я сам сабе буду неяк кідацца...* (Б. Сачанка. Антось Міхлік), *...Неяк кідаліся, перабіваліся* (Ф. Янкоўскі. Ганніны, з Лекараўкі), *...Яны перабіваліся, як маглі, часам з вадою, часам з бядою...* (Б. Сачанка. Дзік-бадзяга), *Кеўлялі сяк-так, перабіваліся, як кажучь, з вады на квас...* (Б. Сачанка. Лясун). Параўн.: *перабівацца з вады на хлеб (з хлеба на квас)* – ‘жыць бедна, галадаючы’. Вытворныя прэфіксальныя дзеясловы *выкідацца* – ‘выжыць у неспрыяльных умовах; выйсці, выбрацца з цяжкага становішча, беднасці’ [ТСБМ – 1, 542], *пракідацца* – разм. ‘з цяжкасцю, як-н. пражыць’ [ТСБМ – 4, 333], *выбіцца* – разм. ‘выйсці, выбрацца з цяжкасцямі адкуль-н.’ [ТСБМ – 1, 518] можна аднесці да так званых экспрэсіўна-інтэнсіўных дзеясловаў: *Цяжка ёй было з дачкою выкідацца з бяхлеб’я, з холаду...*

(В. Вітка. Познія палыны), *З горам папалам яна **пракідалася** з дзецьмі, хоць і пухла з голаду...* (А. Жук. Асеннія халады), *Семярых за вайну выгадаваў, **пракідаўся**...* (А. Жук. Даўняя памяць), *І з галечы хацеў **выбіцца**, і кароўку, коніка свайго **агораць**...* (Б. Сачанка. Лясун). Адначасова называюць дзеянне і характарызуюць яго дзеясловы *разжыцца* – разм. ‘пачаць жыць няблага, стаць матэрыяльна забяспечаным’ // ‘нажыцца, разбагацець’ [ТСБМ – 4, 602], *зжыць* – разм. ‘пачаць жыць пэўным чынам’ // ‘набыць што-н., разжыцца на што-н.’ [ТСБМ – 2, 314], *забагацець* – разм. ‘стаць багатым; разбагацець’ [ТСБМ – 2, 275]: *Яны спадзяваліся **разжыцца**, **узбіцца** на гаспадарку...* (У. Дамашэвіч. Дзявочая клятва), *...Калі пойдзе ўсё добра, можна будзе трохі **разжыцца*** (У. Дамашэвіч. Ключ да шчасця), *...Так і не **разжыўся** на вясельных заробках...* (В. Вітка. Баравіцкія музыкі), *Пры Бадзюлю **зжыў** і Картуль...* (І. Пташнікаў. Прахадная пешка), *...Збіраўся **забагацець**, выбіраючыся на гэты хутар...* (Я. Скрыган. У Кірылы на хутары). Канатацыйны патэнцыял у вышэйшай ступені – у дзеясловах *агораць* і *ўзбіцца*. Семантычна празрыстыя, багатыя на асацыятыўна-зрокавыя ўяўленні, яны гавораць самі за сябе: *агораць* – ‘набыць што-н. з вялікімі цяжкасцямі’ // ‘справіцца з чым-н.; здолець зрабіць што-н.’ [ТСБМ – 1, 105]: *...Адбудавацца б, **агораць** бы кароўку...* (Б. Сачанка. Соль), *Талакой хату паставілі, хлёў, пуньку **агораў*** (М. Гіль. Камандзіроўка ў Вішанькі), *...Добра, што хоць дачу **агорала*** (А. Жук. Бечаровае сонца); *узбіцца* – разм. ‘з цяжкасцю абзавесціся чым-н., разжыцца’ [ТСБМ – 5, 629]: ***Агоралі** нейк зямлянку, на карову **ўзбіліся**, а пасля і на хацёнку...* (М. Гіль. Ніхто не прыязджаў), *...Колькі сіл паклаў каб **узбіцца** на гаспадарку...* (Б. Сачанка. Не, не ўсё роўна), *...**Узбілася** на кватэрку, дык і мужчынка знайшоўся* (В. Карамазаў. Сямёнаўна), *...Не можа ён ніяк на капейку **ўзбіцца*** (Л. Калюга. Тахвілін швагер), *...Гірк не **ўзбіцца** на добрае жыццё* (Я. Скрыган. Па дарозе). Эмацыянальна-ацэнны дзеяслоў *раскашавацца* – разм. ‘жыць у раскошы, мець усяго ў дастатку’ [ТСБМ – 4, 645] выкарыстоўваецца звычайна з адчэпным непрыязні: *Касавокі **раскашаваўся**... Ён не бачыў канца салодкаму бачаванню...* (М. Лужанін. Субота), *Котлуб тады ўжо ў старастах **раскашаваў*** (П. Місько. Поезд ішоў на захад). Значна радзей гэты дзеяслоў ужываецца са значэннем ‘жыць або размяшчацца дзе-н. вельмі свабодна, на вялікай плошчы’ [ТСБМ – 4, 645], напрыклад: *...У іхнім доме, як гаспадары, **раскашуюцца** нямецкія салдаты* (Я. Сіпакоў. Гасцініца).

Характэрная рыса беларусаў – іх працавітасць, працаздольнасць. Беларус – гэта чалавек, які вылучаецца небывалым цяпленнем, бязмежнай гатоўнасцю да працы. У беларускай мове з дапамогай адпаведных слоў-дзеянняў выказваецца эмацыянальная ацэнка асобы (літаратурнага персанажа) па яго адносінах да працы, умению, здольнасці працаваць, характарызуецца інтэнсіўнасць яго працавітасці. Такія дзеясловы можна аб’яднаць у асобную групу з агульным семантычным кампанентам ‘працаваць’. Стараннасць, дбайнасць, рупнасць і настойлівасць беларусаў у працы падкрэсліваюць дзеясловы *гарбець* – разм. ‘старанна, настойліва працаваць, займацца чым-н.; карпець’ [ТСБМ – 2, 30], *выжыльвацца* – разм.

‘працаваць з вялікім стараннем, з натугай’ [ТСБМ – 1, 535], *шчыраваць* – разм. ‘дбайна, старанна, рупна рабіць што-н.; завіхацца каля, вакол чаго-н.’ [ТСБМ – 5, 423], *улягаць* – разм. ‘поўнасьцю аддавацца якой-н. справе’ [ТСБМ – 5, 12], *завіхацца* – ‘рабіць што-н. вельмі старанна, рупліва’ [ТСБМ – 2, 289] (параўн.: *увіхацца* – ‘хутка і спрытна рабіць што-н., займацца чым-н.’ [ТСБМ – 5, 606]), *таўчыся* – ‘увіхацца каля чаго-н.’ [ТСБМ – 5, 485], *круціцца* – разм. ‘быць у пастаянным клопаце’ [ТСБМ – 2, 735], *закруціцца* – разм. ‘стаміцца, змучыцца ад розных клопатаў’ [ТСБМ – 2, 331]: ...*Пятнаццаць год ужо, як гарбее тут...* (Я. Скрыган. У Кірылы на хутары), ...*Заўсёды выжыльваліся на полі і пры доме* (М. Лужанін. На растанцах), ...*Стары выжыльваўся для дачкі і зяця* (А. Кудравец. Гэлька), ...*Так ужо хлопец хадзіў ля свае хаты, так ужо шчыраваў...* (Я. Сіпакоў. Гасцініца), ...*Яшчэ больш улягаў у работу, зарабляў...* (А. Жук. Замеценыя дарогі), ...*Так яны ўлягаюць у работу* (А. Кудравец. Марута і Зіна), ...*Молада, як падмецёная, завіхаецца Жэня* (А. Жук. Паўстанак вяртання), *Асабліва завіхаецца Грыня...* (М. Лужанін. Збор-дружына), ...*І зноў таўчыся, як Марка на пекле* (У. Дамашэвіч. Начныя страхі), *Ёй... трэба за траіх круціцца* (П. Місько. Сітус інверсус), ...*І закруцілася, заматалася ў хатніх клопатах* (А. Кудравец. Сяструха).

Сярод дзеясловаў з пераносным значэннем можна вылучыць такія дзеясловы, як *галець* – ‘бяднец; жыць бедна’ [ТСБМ – 2, 19], *упрэгчыся* – разм. ‘уключыцца ў работу, многа і цяжка працаваць’ [ТСБМ – 5, 40], *надрывацца* – ‘рабіць што-н. праз меру; старацца з усіх сіл’ [ТСБМ – 3, 241], *заматацца* – разм. ‘стаміцца, знясімець ад рознай работы, клопатаў’ [ТСБМ – 2, 345], *трапятання* – ‘старацца, намагацца рабіць што-н.’ [ТСБМ – 5, 512]: *Век галелі, век пазычалі...* (У. Дамашэвіч. Дзявочая клятва), ...*Навошта старой гэтак упрагацца, знясілевацца... гэтак надрывацца, жывучы адной...* (В. Карамазаў. Дзяльба кабанчыка), ...*І закруцілася, заматалася ў хатніх клопатах* (А. Кудравец. Сяструха), ...*За цэлых два работнікі трапталася Ганна* (Я. Брыль. Мой зямляк). З пераносным значэннем ‘цяжка і многа працаваць’ таксама выкарыстоўваецца дзеяслоў *душыцца* [ТСБМ – 2, 213]: *Сысіха душылася работаю, выжыльваючыся ля чыгуноў...* (В. Вітка. Познія палыны). Размоўны дзеяслоў *упрэгчыся* з пераносным значэннем таксама можа характарызаваць бесперапынны працоўны працэс – ‘уключыцца ў работу, многа і цяжка працаваць’ [ТСБМ – 5, 40]: ...*Спаць чалавек валіўся, як сноп, а пасля сну, ...зноў упрогся ў касу...* (Я. Брыль. Гуртавое).

Да названых ЛСГ дзеясловаў адносяць і дыялектныя канатацыйныя дзеясловы *кеўляць* – ‘жыць у беднасці, горы; перабівацца’, *петаваць*, *пыніць* – ‘рабіць усё неабходнае па гаспадарцы; даглядаць’, *петавацца*, *плужыцца*, *пеклавацца* і *запамагчыся* – ‘атрымаць выгаду, разжыцца, пакарыстаўшыся чым-н.’, якія вылучаюцца сваёй вобразнасцю, экспрэсіўнасцю: *Кеўлялі сяк-так, перабіваліся...* (Б. Сачанка. Лясун), ...*Шчыравалі ды петавалі больш жанчыны* (Я. Брыль. Гуртавое), *Ужо як ён усё жыццё... петаваўся...* (В. Карамазаў. Дзень Барыса і Глеба), ...*Людзі петаваліся на бульбе ды шчаўі...* (В. Карамазаў. Пагоннік), ...*Усё пынілі ў хату* (В. Вітка. Познія палыны), *Не*

хапала яму толькі клопату... **пыніць** чужую гаспадарку... (А. Жук. Чыгун),
Зямлёю пахне, а ўсё нешта **плужыцца!** (А. Жук. Белы месяц), ...Злуючыся,
прымушаў яго **пеклавацца** на рабоце... (М. Стральцоў. Добрае неба), ...Зусім
неспадзявана і **запамаліся** (Б. Сачанка. Не, не ўсё роўна), ...Хоць і не
занадта, але Хапацей **запамогся** (Б. Сачанка. Лясун).

Нельга не заўважыць, што ў вобразах літаратурных герояў увасоблены
найбольш характэрныя і тыповыя рысы беларуса-працаўніка з яго
працаздольнасцю, прыроджанай мудрасцю і нястомнымі пошукамі шляхоў
да лепшай долі, да лепшага жыцця, што сведчыць пра моцна развіты
інстынкт самавыжывання.

1. Русские писатели о литературном труде (XVIII – XX вв.) : Сборник : В 4 т. / под
общ. ред. [и со вступ. статьёй Б. Мейлаха]. – Л. : Совет. писатель, 1956. – Т. 4. – 860 с.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т. Т. 1 – 5. – Мінск, 1977 – 1984.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ